

Норкӯҷқоров Ш.
Донишгоҳи давлатии Бухоро

Мусаллам аст, ки аз замонҳои қадим инҷониб шеър аз назари донишмандони он вазне доштааст. Ин ақидаро ҳам донишмандони Ғарб, аз ҷумла, қадимиён Афлотун ва Арасту ва ҳам фузалои Шарқ Абуалӣ Сино ва Низомии Арузӣ ва бисёри дигарон тақвият додаанд. Ибни Сино дар фанни шеър аз мантиқи «Аш-шифоъ» чунин менависад: «Шеър суханест ҳаёлангез, ки аз ақволе мавзун ва мутасовӣ сохта шуда» [1, с.7]. Вале баробари ҳамин ақида, ки донишмандони пешин вазро шартӣ шеър шумурдаанд, онҳо ақидаи дигарро, ки вазро шартӣ асосии шеър наметавонист, низ хато ва нодуруст наҳисобидаанд. Маълум мешавад, ки масъалаи вазн дар шеър аз оғоз ҳалли ягона надоштааст ва мувоҳисаҳои баъдина аз ақидаҳои қадимиён маншаъ мегирифтааст. Инчунин доир ба вазни шеър асарҳои алоҳида таълиф гардидаанд, ки яке аз онҳо “Шаҷарат-ул-аруз”-и Саид Музаффаралии Асирӣ махсус меёбад, ки дар доираи ин мақола доир ба муҳтавои ин асар ибрози андеша мекунем.

Бояд гуфт, ки аз таърихи арузшиносии тоҷикӣ форс маълум аст, ки марбут ба ин илм (илми арузшиносӣ) бисёр рисолаҳои илмӣ-назарӣ офарида шудаанд. Ба қатори онҳо “Ал-Қустос”-и Замахшарӣ, “Ал-Муъҷам”-и Шамс Қайси Розӣ, “Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ, “Рисолаи аруз”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, “Рисолаи аруз”-и Навоӣ, “Мухтасар”-Бобурро номбар кардан метавонем. “Шаҷарат-ул-аруз”-и Саид Музаффаралии Асирӣ низ дар бобати арузи қавофӣ ва шеършиносӣ таълиф гардида, сохтори муайянеро дорост. Рисола бо наъту муноҷот ба Худованд оғоз мегардад. Баъдан дар бахши аввал низ суҳанони муборақ “Ба мани худованди ҷаҳон ва ба номи халлоқи заминро осмон” оварда мешавад. Сониян, дар ин маҷмуа қадом рисолаҳои адиб ҷамъоварӣ шудааст, ишора гардида, доир ба се асарро фаро гирифтани ин маҷмуа “Шаҷарат-ул-аруз” (якум), Равзат-ул-қавофӣ” (дувум) ва “Изофат” (сеюм) маълумот оварда шуда, бо номи рисолаи якум (“Шаҷарат-ул-аруз”) нашр гардидани китоб зикр мегардад.

Инчунин дар муқаддимаи китоб оид ба номи пурраи муаллиф ва таҳаллуси он чунин маълумот оварда мешавад: “Муншӣ Саййид Музаффар Али Холсоҳиб Баҳодури Баҳодур-чанг, ал мутахаллис ба “*Асир*” – мадда зиллуҳу ал-қадир^{§§}, ки фи-л-воқеъ^{***}, ҳар рисола дар макнуни дарёи маонӣ аст^{†††}”. Гузашта аз ин, дар муқаддима доир ба соли таълифи асарҳои номбаршуда маълумоти дақиқ оварда шуда, қайд мегардад, ки асари мазкур “ва дар ҳақиқат ло сонӣ^{†††} аст, дар санайи ҳазору сад навадими ҳиҷрии қамарӣ (1190 х.қ.), ки баробари моҳи декабри соли ҳазору ҳаштасад ҳафтоду се (1873) дар матбааи Нӯл Кишур ба таъби музайян^{§§§} матбуи ҷаҳон шуд^{****}”, яъне соли 1190 ҳиҷрӣ (баробари соли 1874-и мелодӣ) дар матбааи “Нӯл Кишур” (ҳоло дар шаҳри Техрони Эрон воқеъ аст) ба таъби расидааст. Боз ба шаҳодати муаллиф аз сабабе ки дар қисми “Шаҷарат-ул-аруз” масъалаҳои асосии илми аруз зикр ташреҳ гардидааст, бинобар он номи рисоларо “Шаҷарат-ул-аруз” номгузорӣ кардааст.

Дар қисми “Фасли аруз” муаллифи асар маънои луғавӣ ва истилоҳии арузро шарҳ дода, мувофиқи маълумоти ӯ дар фасли “Мусталаҳоти аруз”, асосан, хусусияти шеър, жанрҳои шеърӣ ва шарҳи истилоҳоти жанрҳои шеърӣ баёни худро ёфтаанд ва ҳар як жанр бо мисоли шеърӣ асоснок карда шудааст. Ғайр аз ин, баъзе истилоҳоти шеърӣ, аз он ҷумла, матлаъ, мақтаъ ва баъзе истилоҳоти арузӣ – садр, ибтидо, ҳашв, зарб, аруз ва монанди инҳо низ маънидод карда шудаанд. Фасли дигар “Фасл дар кайфияти тақтеъ” номгузорӣ шудааст. Дар фасли мазкур аввалан, маънои луғавии тақтеъ шарҳ ёфта, бо якчанд мисол вижагии

^{§§} Соия неруяш, қудраташ дароз бод!

^{***} Дарвоқеъ, ба ҳақиқат.

^{†††} Дурри пӯшидашуда, махфӣ дар дарёи маъонӣ.

^{†††} Дувум надорад.

^{§§§} Зийнату ороёфта.

^{****} Ба таъби, ҷоп расид.

тактеъ нишон дода мешавад. Масалан, таркиби “**корд баркаш**”, ки ба рукни **фоилотун** баробар аст, таъкид карда мешавад. Ин гуна мисолҳо дар фасли мазкур хеле зиёд оварда шудааст. Дигар қисми китобро фасли “**Биной илми аруз**” ном медихад, ки муаллиф дар ин қисми рисола биной илми арузро бар се усул, даҳ аркон ва зихофот медонад. Зимни се усул сабаб, вадад ва фосила маънидод карда шуда, муаллиф вижагиҳо ва маъноӣ луғавии ҳар якеро бо мисолҳо шарҳу эзоҳ медихад. Ин фаслро муаллиф бо номи “**Фасл дар баёни ағсони Шачарат-ул-аруз**”, яъне аркони аруз номгузорӣ намудааст. Дар ин фасл низ муаллиф заминаи пайдоиши рукнро аз се усули аруз сабаб, вадад ва фосила медонад. Дар илми аруз даҳ рукни аслиро эътироф намудааст ва дар асоси ҳамин даҳ рукн зихофҳо ба вучуд меоянд. Ин даҳ рукн аз зеринҳо таркиб ёфтаанд: фаълун, фоълун, мустафълун, мафойлун, фоълотун, мутафоълун, муфоълатун, мафъулотун, фоилатун, мустафълун.

Муаллиф дар асоси ҳамин даҳ рукн зихофҳо ва нуздаҳ баҳр ба вучуд омаданаширо шаҳодат медихад. Ҳамин тавр, дар ин фасл масъалаҳои баҳрҳо ва баҳрҳо аз тақрори кадом рукн пайдо шудаанд, маълумот оварда шудааст.

Фасли дигари ин рисола “**Фасл дар баёни раёҳийини Шачарат-ул-аруз**”, яъне зихофот ба ҳисоб меравад. Дар ин фасл муаллиф ба масъалаи баҳри солиму носолим баёни андеша намуда, баҳрҳои носолимиро аз ташкили зихофот буданаш эътироф мекунад. Боз як масъалаи ҷолиб дар он аст, ки маъноӣ луғавии зихофро шарҳ медихад. Ҳаминро бояд қайд кард, ки ба шаҳодати муаллифи рисола номи баҳрҳо аз рӯйи иштироки рукн ва зихофот номгузорӣ карда мешаванд. Муаллиф ҳар як баҳрро мисол оварда, аз рукнҳои он кадом зихофот ба вучуд меояд, нишон медихад. Дар охири фасли мазкур ба вазни рубой таваҷҷуҳ мекунад. “Рубой низ дар баҳри ҳазач қарор дорад, - мегӯяд муаллиф ва дорои бисту чор вазн буданашро изҳор медорад [16, с.4]. Ин вазнҳо дар ду шачара (аҳрабу аҳзам) омаданаширо адиб қайд мекунад. Ҳамин тариқ, боби якуми рисолаи “**Шачарат-ул-аруз**”-ро ба охир мерасонад. Дар чараёни таҳлил сохтори гуногун доштани боби аввалро мо бевосита пай бурдем. Ҳаминро бояд қайд кард, ки ҳар як масъалаи арузшиносиро ҳамчун як фасл тартиб дода, оид ба шеър ва вижагиҳои он, шаклҳои шеърӣ, аруз ва маъноӣ луғавии он, таърихи пайдоиши илми аруз, ҳиҷоҳои арузӣ, рукнҳои он, баҳр ва намунаи онҳоро дар асоси мисол дар фасл ва зерфаслҳо ҷудо намудааст.

Қисм ё боби дувуми “**Шачарат-ул-аруз**” ба илми қофия бахшида шудааст. Муаллифи рисола пеш аз он ки дар бораи илми қавофӣ ақида иброз намояд, мисли боби аввали рисола ба номи Худованди бахшанда гӯён, оғоз менамояд. Боз муаллиф ин ҷо ному насаби худ, номи рисоларо ҷӣ гузоштааст, рисолаи мазкурро ба кӣ бахшидааст ба таври зайл меорад: “Мегӯяд мустаманди даргоҳи лам язалӣ, Саййид Музаффар Алӣ, зарраи ҳақир, мутахаллис ба Асир, ки ин рисолаест дар Илми қофия қофӣ, мусаммо (номгузорӣ шуда) ба “**Равзат-ул-қавофӣ**”, ки ба хоҳири бархӯрдори саводататвор, бародарзодаам Саййид Ҳодӣ Алӣ – таввала-л-Лоҳу умраху (Худованд умрашро дароз кунад!), таҳрир ёфт” [16, с.7]. Аз ин иқтибоси адиб маълум мегардад, ки “**Равзат-ул-қавофӣ**” (Боғи қофияҳо) ном дорад. Рисолаи пураарзиши худро Сайид Музаффар Алӣ ба бародарзодаи худ – Саййид Ҳодии Алӣ бахшидааст. Дар қисми аввали рисола ҳам номи ин шахсиятро таъкид мекунад. Аз ин пайдост, ки меҳру муҳаббати адиб ба ин бародарзодааш хело зиёд будааст. Ин рисола низ аз ду боб ва чанд ҷаман (фасл) иборат мебошад. Боби аввал “**Дар таъриф ва тавзеҳи қофия**” ном дошта, аз муқаддима ва панҷ ҷаман ё фасл таркиб ёфтааст. Дар қисми муқаддимаи ин боб ба масъалаи маъноӣ луғавии қофия ва истилоҳии он баҳсу мулоҳизаро пеш рондааст. Ғайр аз ин, дар ин қисми асар баъзе ҳарфҳои серистеъмоли қофия шарҳу тафсир ёфтааст. Масалан, равӣ, қайд, радиф ва ғайраҳо. Ҷаман ё ки фасли аввал “**Дар теъдоди ҳуруфи қавофӣ**” номгузорӣ шудааст. Адиб ин ҷо ҳарфҳои қофияро, асосан, ба нӯҳ қисм ҷудо мекунад: 1. Таъсис. 2. Дахил. 3. Радиф. 4. Қайд. 5. Равӣ. 6. Васл. 7. Хуруҷ. 8. Мазийд. 9. Нойира. Ин фикрро муаллифи “**Ал-Муъҷам**”- Шамс Қайси Розӣ низ қайд карда мегузарад: “Ва он нӯҳ аст: равию ридфу қайдӯ таъсису дахилу васлу хуруҷу мазиду нойира” [13, с.167]. Оид ба ҳар яки навъи ин ҳуруф дар асоси мисол маълумот оварда, ҳар яки онро дар шеърӣ шуароӣ тоҷику форс корбурд шуданашро нишон дода, ҳар як истилоҳе, ки он ҷо овардааст, дар асоси луғатномаҳо маъноӣ онро шарҳу эзоҳ медихад. Баъдан, вижагии истилоҳии он исбот карда шудааст.

Дувум, ба ҳуруфи “**Дахил**” таваҷҷуҳ карда, дахилро яке аз ҳарфҳои асосии қофия мешиносад ва аввал маъноӣ луғавии онро оварда, баъдан хусусияти онро баён меорад.

Масалан, дар аксарият ҳолат ба миёни ҳарфи таъсис ва рави омадани онро эътироф мекунад, ки ин андешаро Баҳром Сирус низ дар китоби “Қофия дар назми тоҷик”-и худ ба собит мерасонад ва чунин мегӯяд: “Ҳарфи мутаҳаррик, ки дар байни таъсис ва рави сокин воқеъ мегардад, дахил ном дорад” [11, с.34]. Аз гуфтаҳои болоӣ маълум мегардад, ки рави яке аз ҳуруфҳои асосии қофия ба ҳисоб рафта, ҳарфҳои пеш ва пас аз рави меомада ба рави саҳт вобастагӣ доранд.

Савум, ба ҳуруфи “Радиғ” таваҷҷуҳ карда, доир ба радиғ муаллиғ фикрҳои ҷолиб баён дошта, баъзе ҷиҳатҳои ҳарфи радиғро дар асоси гуфтаҳои Насируддини Тӯсӣ асоснок месозад. Бояд ҳаминро қайд кард, ки муаллиғ аз рӯи вижагиҳояш ҳуруфи радиғро ба чандин гурӯҳ ҷудо менамояд.

Ҷаҳорум, ба ҳуруфи “Қайд” таваҷҷуҳ карда, нисбати дигар фаслҳо муаллиғ ҳарфи радиғро муфассал шарҳ дода, асосан, дар шеъри Аҷам кадом ҳарфҳо ба вазифаи қадди қофия омаданаширо номбар мекунад. Баъдан, Сайид Музаффар Алӣ ҳарфҳои Васлу ҳам Мазийду ҳам Ҳуручу Нойираро бо овардани пораҳои манзум шарҳ дода, ҷамани аввалро дар ҳамин ҷо ба анҷом мерасонад.

Ҷамани дувум бо номи “Дар баёни ҳаракоти қофия” ёд мешавад ва дар он фасл оид ба шаш ҳаракати қофия маълумот оварда мешавад: расу ишбоъу ҳадду тавҷиҳ, муҷрӣ ва ниғоз. Дар навбати худ ҳар яке аз ин истилоҳро шарҳу маънидод карда, маъноӣ луғавӣ ва истилоҳии онҳоро меоварад ва бо пораҳои манзум вижагиҳояшонро нишон медиҳад. Мо барои мисол ҳаракати “Рас”-ро меорем: “Аввали он рас ва рас дар луғат ба маънии ибтидо кардан буда, чун ибтидои ҳаракоти қофия аз ин ҳаракат аст, ўро рас ном карданд ва баъзе гӯянд маънии рас “зоҳир сохтани ҷизе пинҳон” ва баъзе дигар ҷо... (?) қуҳна ва ҳароб навиштаанд. Ва дар истилоҳ ҳаракати мор қабли алиғи таъсис аст, ки ҷуз фатҳа (а) набошад” [16, с.5]. Ҷаҳин тавр, ишбоъу ҳадду тавҷиҳ, муҷрӣ ва ниғоз монанди “рас” мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Ҷамани савум “Дар баёни авсоғи рави ва алқоби қофия ба эътибори он” баҳшида шудааст. Ин ҷо муаллиғи “Шаҷарат-ул-аруз” доир ба хусусияти ҳарфи рави қофия маълумот дода, ҳарфи равиро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: *рави сокин ва мутаҳаррик*. Оид ба ҳар як ки он дар асоси калимаҳои ҷудогона мисол меоварад: “Пас бояд натиҷа гирифт, ки **Алқоби** рави муқайяд шаш аст: аввал – муқайяди муҷаррад, монанди калимаҳои Дил ва Манзил; дувум – муқайяд ба таъсис ва даҳили муҳталиғ, чун дар калимаҳои монанди “тасоҳул ва тағоғул”; савум – муқайяд ба таъсис ва даҳили муттаҳид чун дар калимаҳои монанди “сойил ва мойил”; ҷаҳорум – муқайяд ба ридғи муғрад, чун дар калимаҳои монанди “нур ва зуҳур”; панҷум – муқайяд ба радиғи мураккам, монанди калимаҳои чун “реҳт ва беҳт”; шашум – муқайяд ба ҳарфи қайд мисли калимаҳои “нақд ва ақд”. Ва алқоби рави мутлақ бисту ҷаҳор бошад: аввал мутлақи муҷаррад, чун “ғулу ва булбуле”” [16, с.12]. Ин ҷо дида истодаем, ки ҳарфҳои муқайяди қофияро аз рӯи вижагиҳояшон ба шаш гурӯҳ ҷудо намуда, хусусиятҳои онро дар асоси мисол таҳлил намудааст.

Ҷамани ҷаҳорум “Дар ҳудуди қофия ба эътибори тақтеъ” номгузорӣ шудааст. Ин фасли китоб низ аз панҷ фаслча таркиб ёфтааст: Мутародиғ, Мутавотир, дигар омад Мутадорик, пас аз он шуд Мутарокиб, пас аз он шуд Мутаковис. Ноғуфта намонад, ки ҳар як ин истилоҳоти болоӣ аз назари луғавӣ ва истилоҳӣ шарҳ дода, мисолҳои шеъри оварда шудааст. Барои мисол якеро намуна меорем: “Аввал: **Мутародиғ ҷист?** مُتَرَدِف تارодуғ дар луғат бо ҳам шудан аст. Ва дар истилоҳи шуаро бо ҳам шудани ду ҳарфи сокин аст паёпай дар як қофия. Чун “*ҷӯшон ва ҳурӯшон*”, “*диёр ва баҳор*”; дар ин калимаҳо ду сокин паҳлуи якдигар нишастаанд. Мисолаш байте меорем, ки муаллиғи ин китоб навиштааст:

دلۛ دارم به رنگ ابر ځوۛشان
زبان چوۛن رعد در عشقش څروۛشان

Диле дорам ба ранги абр ҷӯшон,
Забон чун раъд дар ишқаш ҳурӯшон”.

Ҷаҳин тавр, боқимонда ҷаҳор истилоҳи мураккаби ин ҷаманро дар шакли болозикр таҳлил намудааст.

Ҷамани панҷумро бо номи “Дар уюби (нуқсонҳои) қофия” номгузорӣ намудааст. Ин қисми рисолаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо менамояд ва қисми аввалро “Қофияи мулаққаб” меномад. Қофияи мулаққабаро ба чор гурӯҳ ҷудо менамояд: Синод, Ақво, Ақфо ва Абтол. Саид Музаффар Алиӣ Асирӣ ҳар як истилоҳеро, ки дар ин қисмати қор истифода бурда шудаанд,

тахлил менамояд ва маънои луғавию истилоҳии онро шарҳ дода мегузарад. Ноғуфта намонад, ки оид ба ҳар яки он истилоҳот (навъҳои қофияи мулаққаба) намунаи байтҳои оварда, афкори хешро асоснок менамояд. Барои мисол намуна аз таҳлили адиб меорем: “Ва Акфо дар луғат “Рӯ ба рӯ гардонидан” аст. Ва онро “Равии асли қофия” [16, с.14] низ гӯянд. Ва шоир табдили он месозад. Гӯё Равиро аз мақсуд бармегардонад. Лиҳозо, ин айбро (нуксони қофия)-ро “Икфо” ном карданд. Ва аммо дар истилоҳ ба маънои ихтилофи ҳарфи Равӣ меояд. Ва Мутақаддимийн (шоирони қадим, пештара) онро бо ҳарфи қарибулмаҳраҷ чамъ кардаанд ва гоҳ-гоҳе ашъоре сурудаанд. Валекин Мутааххирийн онро бағоят нохуш медонанд ва тақрибан истифода намебаранд. Шамс Қайси Розӣ дар ин боб гуфтааст: “Он назм, ки муштамил бар ин айбу нуксон аст, **ШЕЪР нест!**”. Мисолаш дар калимоте чун “**Эҳтиёт – эътимод** - **اعتماد - احتياط**, **салоҳ-паноҳ** - **پناه - صلاح**” ва амсоли ин гуна калимаҳои ғайри муқоффо (ҳамқофия). Ҳамчуни Коф-и аҷамӣ ва форсиро низ набояд ҳамқофия кард. Коф-и аҷамӣ (мақсуд кофи арабӣ аст, на форсӣ - ک) ва Коф-и форсӣ ҳамон گ аст (Г). Мисолаш дар калимаҳои чун Сағ ва Шакк, ки нуксони қофия дорад. Ва Бо-и арабӣ ва Бо-и форсиро ҳам бо ҳам қофия кардан нуксон дорад (Бо-и арабӣ - ب ва Бо-и форсӣ - پ). Мисолаш дар калимаҳои Хоҷа - **خواجه** ва Сароҷа - **سراچه**, Каз - **كز** ва Каж - **كژ** намоён аст. Магар ин ки Саъдӣ (ҳангоме ки маъно бар қолиби лафз ғалаба мекунад) овардааст:

Касонро дирам доду ташифу асп,
Табиист ахлоқи некӯ, на касб.”

کسان را درم داد و تشريف و اسپ،
طبيعىست اخلاق نيكو، نه كسب .

Ин ҷо мо ба шарҳи ин гуфтаи адиб наменпардозем. Дар фасли алоҳида онро бояд шарҳу тафсир дод. Ҳамин тавр, шарҳу тафсири муфассал оварда мешавад. Аз ин пайдост, ки муаллиф саводи назарии баланд дошта, аз қонуну қоидаҳои илми қофия бохабар будааст.

Пас аз он муаллиф, ба масъалаи “Ийто”-и қофия истода мегузарад. Маънои луғавии қофияро шарҳ дода, “Ийто”-ро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: Ийтои ҷалӣ ва ийтои ҳафӣ. Ҳар яки ин вижагии қофияро шарҳ дода, бо мисолҳо далелнок менамояд. Тавре дар боло зикр шуд, мо ин ҷо маҳз бо сохтори асар сару кор мекунему халос. Дар фаслҳои алоҳидаи кор бо мисолҳо шарҳу эзоҳ бояд дод.

Дар ҷойи дигар муаллифи “Шаҷарат-ул-аруз” ба масъалаи радифи таркибӣ истода гузашта, як қисми радифи таркибиро ҷузъи калимаи қофия меҳисобад ва дар шакли зер маънидод карда мегузарад: “Дигарӣ **“Мутасарриф ба таҳлил”** ном дорад. Яъне лафзеро ба ду бахш тақсим кунанд, нисфро қофия созанд ва нисфи дигарро радиф гардонанд, чунончи дар ин рубойи шоире гӯяд:

Ҳарчанд зи даҳр номуро^{дӣ} **дорем**,
Локин ба ғами Ишқи Ту шод^ӣ **дорем!**
Эй дил чу ғам аст ҳаҷру – шодист висол,
Шодӣ куну ғам махӯр, ки бо **дидорем!**

هرچند ز دهر نامرادی **داريم**
لاکن به غم عشق تو شدی **داريم**
ای دل چو غم است هجر و شاديست وصال
شادی کن و غم مخور که با **دیداريم**”

Муаллиф боз ақоиди хешро идома дода, доир ба навъи қофияи “тасарруфи таркиб” якчанд мисолҳо меорад. Аз мисоли адиб маълум мегардад, ки қофияи мисраи аввал бо мисраи дувум дар асоси афтондани ҳарфи охирини қофияи мисраи дувум фарқ мекунад. Албатта, ин ҳолат дар шеър хато аст, лек ба пайбурди Саид Музаффаралӣ ин гуна ҳолат якчанд бор такрор шавад айб меҳисобад ва ба ин зайл оварда гузаштааст: “Аммо **“Тасарруфи таркиб”** дар ин байт омадааст:

Ман аз замона ба васли бӯте шудам **хурсанд**,
Фигон, ки аҳли замон он ҳам аз барам **бурдан...**

Ин навъи шеърро агар як бор оранд, чандон айб нест. Ва агар бор-бор (борҳо) оранд, аз қабилӣ “Ийтои ҷалӣ” хоҳад буд ва нохушоянда аст” [16, с.55]. Дар байти болои ду қофия оварда шудааст: “шудам” ва “барам”, “хурсанд” ва “бурдан”. Ин ҷо мадди назари мо вижагии қофияи дувумро кушода додан аст, ки калимаи “бурдан” дар шакли “бурданд” омадана шарт буд. Аммо муаллифи “Шаҷарат-ул-аруз” ин шакли шеърро дар нусхаи

аслии шеър ҳамин тавр овардааст, аммо дар хусуси он ки дар нусхаҳои рӯйбардоршуда оварда шудааст, ягон маълумот намеорад. Шояд ин байт аз эҷодиёти худи муаллиф бошад, ки дар рисолаи мазкур якчанд намунаҳои шеъри худро низ ба унвони мисол овардааст.

Дар дигар қисмати китоб ба масъалаи “таҳрифи калима” истода мегузарад. Дар ин қисмати кор адиб он хусусияти қофияро шарҳ дода, аз рӯи талаботи вазн ва қофия калимаро нодуруст истифода менамояд. Масалан, “ғизо-ғизӣ”, “себ-сев” ва ғайраро мисол овардан метавонем. Дар дигар қисмати кор Саид Музаффаралӣ ба масъалаи ихтилофи ҳарфи раӣ аст, ки чунин мисолҳои зеринро маънидод менамояд: “Дигар ихтилофи раӣ дар зухур ва хафо ба ҳасби талаффуз аст. Чунончи, дар ин қитъа Фаттоҳӣ гӯяд:

Нақши бутони маънӣ пайдост аз баёнам,
Ҳар байти ман ниғаҳ кун бут дар миёна буда.
Дар дудаи қалам монд – чун дуда зинда номам,
Бингар, ки ҳаст Яҳё, зинда миёни дуда.

نقش بُتان معنی پیداست از بیانم
هر بیت من نگه گن – بُت در میانه بوده
در دوده قلم ماند - چون دوده زنده نامم
بنگر که هست یحیی زنده میان دوده

Дар ин шеър муроди шоир аз ҳарфи “Ё” аст, ки 10 адад дорад, яъне чун дар лафзи “бут”; яъне “Бо ва То ва Ё” афзоянд, “байт” гардад” [16, с.111].

Рисолаи савуми “Шаҷарат-ул-аруз”-и Музаффаралӣ Асирӣ “Изофат” ном дорад. Ин ҷо аввали рисоларо адиб бо суҳанони муборак “Бисмиллоҳи-р-раҳмони-р-Раҳим” оғоз намуда, оиди дар кадом матбаа ба таъъ расидани он маълумот меоварад. Сониян, вижагиҳои “изофат”-ро оварда, изофат дар илми наҳвиёт ва илми қофияшиносӣ чӣ хел аст, бо далелҳо асоснок менамояд. Масалан, истилоҳи “музоф” ва “музофин”-ро шарҳ дода, мадди назари муаллиф калимаҳои тобеъкунанда ва тобеъшаванда ба ҳисоб меравад. Албатта, ин ақидаи адиб аз нуқтаи назари илми забоншиносӣ (наҳв) ба ҳисоб меравад. Сайид Муҳаммадали Асирӣ ба изофа маълумоти хеле доманадор дода, онро ба чаҳордаҳ навъ табақабандӣ менамояд, ки аз инҳо таркиб ёфтааст: тамликӣ; таҳсисӣ; тавсифӣ; табиӣ; ташбеҳӣ; тавсифии маҷозӣ; зарфӣ; иқтиронӣ; изофати ба адно мулобисат; фобилӣ; мафъулӣ; мақлубӣ; изофат би-л-ҷинс. Доир ба ҳар яке мисолҳо оварда, дар баъзе ҳолатҳо бо намунаи шеърӣ афкори ҳешро қавӣ менамояд. Мо ба ҳар яке аз ин навъи изофа истода намегузарем, ки мадди назари фасл равобит дорад ба сохтори рисола. Аз ҳамин сабаб, хусусияти як навъи музофаро шарҳ дода мегузарем: “Аввал изофати тамликӣ: он изофати милки зарфи молик аст, чун Тоқи Касро, Қасри Сулаймон, Ганҷи Қорун. Хоҳ изофати молики зарфи мулк (милк), чун: Худованди хона, Султони Рум, Молики динор. Ва инро Изофати ҳақиқӣ низ гӯянд. Ва баъзе онро Ломӣ номанд” [16, с.111].

Ин ҷо дарк кардан мумкин аст, ки он ибораҳо оварда шудаанд, ки бо ёрии бандаки изофии “и” ба ҳамдигар васл шудаанд. Лек мадди назари Саид Музаффаралӣ хусусияти маъноии ибораҳо ба ҳисоб меравад. Масалан, дар мисоли ибораи “Худованди хона”, “Султони Рум” ва дигар мисолҳоро овардан мумкин аст, ки ибораи якум ба маънои “сарвари хона” ё ин ки ибораи дувум “шаҳси ба чашм намоёни Рум” ишора карда метавонад. Навъи дигари изофатро боз дигар шарҳ медиҳад: “Дувум Изофати таҳсисӣ. Ва он Изофате бувад, ки аз ӯ маънии хусусият ҳосил шавад. Ва Изофати муҳассас ба фатҳи сод ба сӯи муҳассис ба касри сод бошад. Чун: Оинаи пил, Занги шутур, Пӯсти анор, Дукони аттор. Хоҳ Изофати мусаббиб ба сӯи сабаб, монанди: Куштаи ғам, Шаҳиди ишқ” [16, с.113]. Ин тарзи изофот ба навъи аввал шабеҳ дорад, лек хусусияти он дар он аст, ки аз ӯ маънии хусусият ҳосил шавад. Инро дар мисоли ибораҳои зер дидан метавонем: “Шаҳиди ишқ”, “Куштаи ғам”. Савум изофати тавзеҳӣ: дар ин навъи изофат маънои вузӯҳ пайдо шавад ва мисоли зер исботи фикри мост: “Шаҳри Басра, Хиттаи Бухоро, Боди Шимол”. Аз ин пайдост, ки хусусияти калимаи тобеъшавандаро шарҳ дода истодааст. Ҳамин тавр, вижагиҳои навъ ба навъи изофаро шарҳу тафсир медиҳад. Дар ҷойи дигари рисола адиб фасли алоҳида бо номи “Баёни мақомоти факки изофот” меорад, ки боз ҳам хусусияти изофатро дар дарки маънии шеър алоҳида нишон медиҳад ва дар шакли зер таъриф дода мегузарад: “Бидон, ки дар ҷанд алфоз назар ба зарурати шеър ё касрати истеъмоли, ғалабаи исмиёт, касраи изофат соқит кунанд, ки мавқуф бар самъ аст на мавқуф бар қиёс во он ин аст: Сар, Соҳиб, Молик, Душман, Ошиқ, Писар, Ибн, Қобил. Ва дар калимаи

Қоим, мақом, Ноиб, Муноб ва мисли он Ба номи Эзад ва Эзад таъоло” [16, с.111]. Аз ин гуфтаҳои адиб ба бисёр масъалаҳои асосии шеър ва шеършиносӣ дахл карда гузаштан мумкин. Яқум масъала он калимаҳое, ки дар шеър корбурд мешаванд, вожаи дигарро тақозо менамоянд. Дигар, масъалае, ки мо бояд дар мадди назар дошта бошем, ин калимаҳои ҳамреша мисли он ки худ Музаффаралӣ мисол овард “қоим ва мақом”. Боз ҳаминро бояд қайд карда гузашт, ки дар асоси як вожа ба воситаи васл кардани калимаи дигар (албатта, бо изофа) хусусияти гуногуни онро овардан мумкин аст. Мисол, писари доно, писари тоҷик, писари қадбаланд ва ғайра...

Сермаъноӣ ва калимасозӣ на фақат дар илми забоншиносӣ моликият касб менамояд, балки дар назм низ барои ифодаи афкори шоир аҳаммияти бузург дорад. Муаллифи “Шаҷарат-ул-аруз” дар натиҷаи ҳамроҳ кардани ду калимаи сода исме ба вучуд меояд, - гӯён таъкид карда мегузарад ва вожаи навъи ба миён омада, ба тамом маъноӣ навро касб карданаширо овардааст ва барои мисол вожаҳои “Гулнор, Мурғобӣ, Табарзан”-ро ҳамчун намуна меорад, ки гуфтаҳои адибро дубора асоснок намуда бо байтҳои шеърӣ таъйид менамояд:

1. Бар ҳама Сархейлу Сархайр буд,
Қутби гаронсанги сабуксайр буд.
Мисоли лафзи Соҳиб-ро Саъдӣ гӯяд:
2. Аз пайи Соҳибхабарон аст кор,
Беҳабаронро чӣ ғами рӯзгор.
Мисоли лафзи Моли; Хоқонӣ гӯяд:
3. Чумла бар ин доварӣ бар дари анқо шуданд,
Кӯст халифай туюр довари Моликрикоб?
Низ Бадри Чоч гӯяд:
4. Эй ба нифози умур бар сари тахти сурур,
Бар ҳама шоҳони аср ҳукми ту моликрикоб.

Дар порчаҳои шеърӣ дар боло овардашуда, мо калимасозиву маънибофиро дида метавонем. Масалан, дар байти рақами “1” вожаҳои “Сархейлу Сархайр”-ро, дар мисраи рақами “2” вожаҳои “Соҳибхабарону беҳабарон”-ро, дар байти рақами “3” калимаи мураккаби “моликрикоб” ва дар байти охирин ҳамин вожаро ҳамчун мисол меорад. Ҳаминро бояд қайд кард, ки дар ин фасли китоб зиёда аз панҷоҳ порчаи назмӣ барои мисол оварда шудааст.

Дар боби “Изофат” боз як фасл вучуд дорад, ки бо номи “Дар баёни мушобихоти изофат” аст. Муаллиф дар ин қисмати кор ба масъалаи изофаи бадал ва мубаддал истода мегузарад. Дар ин масоил таркибҳои “Имом Ҳусайн” ва “Шаҳзода Ҳурмуз”-ро мисол меорад ва таъкид менамояд, ки “Ҳусайн ва Ҳурмуз” бадал аст ва “Имому Шаҳзода” мубаддалун ба ҳисоб меравад. Муаллиф боз таркибҳои изофатро ба қисмҳои “бихӣ” ва “искот” ҷудо менамояд. Ба гурӯҳи изофоти бихӣ вожаҳои мураккаби “Оинарӯ” – чун оина дар рӯ ва “Сарвқомат”, яъне чун сарв дар қоматро овардааст. Ба гурӯҳи дувум бошад, вожаҳои “пастмартаба” ва “баландҳиммат”-ро мисол меорад.

Адиб ҳаминро алоҳида қайд карда мегузарад, ки дар ду таркиб низ ҳарфи охирини ҷузъи калимаҳои аввал мавқуф, яъне қоҳишфто ба ҳисоб мераванд.

Ҳамин тавр, аз навиштаҳои боло ба чунин андеша омадан мумкин аст, ки “Шаҷарат-ул-аруз”-и Саид Музаффаралии Асирӣ яке аз асарҳои ба сохти шеър бахшида шуда, фарогири се асар мебошад ва аз тарафи нашриёти “Нӯл Кишур” ба ҷоп расидааст. Дар асари муаллиф тақриз оварда шудааст, ки тақриз мазмунан мусбат буда, оид ба се масъалае, ки муаллифи рисола овардааст, манбаи гаронбаҳо эътироф карда мешавад. Сохтори рисола, асосан, аз ҳамин иборат буда, дар таърихи мурааттабсозии китобу асарофарӣ як роҳи нав ба ҳисоб меравад. Дар пажӯҳишҳои оянда мо тамоми вижагӣ ва мазмунҳои ин рисоларо мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Муқаррир: Ҳамроев Ҷ. - д.и.ф., профессори ДДС ба номи Шароф Рашидов

АДАБИЁТ

1. Айни, С. Шеърҳои тоҷикистонӣ / С. Айни // Кулӣёт. Ҷ.П. - Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1963. - С.216.
2. Аристотел. Поэтика. - М.: Художественная литература, 1966. - С.66.
3. Брагинский, И.С. Из истории таджикской народной поэзии / И.С. Брагинский. - М.: Изд-во АН СССР, 1956. - С.255.

4. Жола, Б. Шеърӣ нав чист? / Б. Жола // Садои Шарк, 1965. - №2. - С.93.
5. Зехнӣ, Т. Санъати суҳан / Т. Зехнӣ. - Душанбе: Адиб, 2007. - С.25.
6. Ибни Сино. Фанни шеър // Суҳан, 1976. - №6-7. - 500 с.
7. Розӣ, Шамс Қайс. Ал-Муъҷам / Шамс Қайси Розӣ. Таҳияи У. Тоиров. - Душанбе: Адиб, 1991. - С.167.
8. Мусулмонкулов, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмонкулов. - Душанбе, 1997. - С.88.
9. Пайрав Сулаймонӣ. Девон / Сулаймонӣ, Пайрав. - Душанбе: Ирфон, 1971. - С.71.
10. Парвиз Нотил Хонларӣ. Вазни шеърӣ форсӣ / Хонларӣ, Парвиз Нотил. - Техрон, 1435/1967. - С.209-210.
11. Сирус, Б. Қофия дар назми тоҷик / Б.Сирус. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. - С.34.
12. Тӯсӣ, Насируддин. Асос-ул-иктибос / Насируддини Тӯсӣ. - Техрон, 1310. - 587 с.
13. Тӯсӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор / Насируддини Тӯсӣ. Таҳияи Урватулло Тоиров. - Душанбе: Ориёно, 1992. - С.15.
14. Ҳамроев, Ҷ. Назарияи адабиёт / Ҷ. Ҳамроев, С. Эмомалӣ. - Душанбе, 2020. - С.165-168.
15. Хусейнзода, Ш. Адабиёти тоҷик / Ш. Хусейнзода. - Душанбе: Маориф, 1978. - 190 с.
16. Саид Музаффаралии Асирӣ. Шачарат-ул-аруз. Дастхат. - Техрон, 1190 х.қ.

МАНБАЪ

НИГОҲЕ БА МУҲТАВОИ “ШАЧАРАТ-УЛ-АРУЗ”-И САИД МУЗАФФАРАЛИИ АСИРӢ

Дар мақола доир ба вижагӣҳо ва муҳтавои баъзе рисолаҳои илми арузшиносӣ маълумот оварда мешавад. Бо қадом тарз ва равиш офарида шудани муқаддимаи рисола баррасӣ гардида, вижагии фарқунандаи он аз дигар рисолаҳои офаридаи илми сегонаи адабони дигар нишон дода мешавад. Ҳар як масъалаи илми аруз ва қофия дар рисола ба қисмҳо ва бобу фаслҳо ҷудо гардида, вижагӣҳои он муайян карда шуда, таҳлили мухтасари онҳо ба ҷашм мерасад. Дар рисолаи мазкур се асари Музаффаралӣ оварда шудааст ва ҳар якеи онро муаллиф таҳлил намудааст. Ин ҷо баъзе таҳлилҳои илмиро пай буда, барои онҳоро шарҳ додан имконот фароҳам оварда мешавад. Дар мақолаи мазкур баъзе байтҳои шеърӣ оварда шуда, аз ҷиҳати маъно ва таҳлили вазну қофия шароит фароҳам оварда мешавад. Муаллиф махсус таъкид менамояд, ки ҳар як масъалаи илми арузу қофия аз ҷониби Музаффаралии Асирӣ ба бобу фаслҳои алоҳида тақсим карда мешавад, ки ин гуна ҳолатҳо дар дигар рисолаҳои илми сегона аз ҷиҳати сохторӣ ба ҷашм намерасад.

Калидвожаҳо: сохтор, Музаффаралӣ, Шачарат-ул-аруз, рисола, илми аруз, қофия, изофа, арузи араб, шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ, муқаддимаи рисола, рисолаи қофия, номгузории рисола ва амсоли онҳо.

УНИКАЛЬНОЕ СТРОЕНИЕ «ШАДЖАРАТ-УЛЬ-АРУЗ» САИДА МУЗАФФАРАЛИ АСИРИ

Дана информация о структуре некоторых положений современной науки. Анализируется введение диссертации, в какой манере и подходе она была создана, и показывается ее отличие от других диссертаций, созданных троицей других авторов. Каждый вопрос науки об арузе и рифме в диссертации разделен на части и главы. Показывая его особенности, виден краткий их анализ. В диссертации представлены три произведения Музаффарали, каждое из них проанализировано и определена их структура. Вот некоторые научные анализы и возможности их объяснить. В данной статье приведены некоторые стихи стихотворения и созданы условия по смыслу и анализу веса и рифмы. Следует отдельно подчеркнуть, что каждый выпуск науки об арузе и рифме разбит Музаффарали Асири на отдельные главы и разделы, что структурно не просматривается в других книгах тройственной науки.

Ключевые слова: структура, Музаффарали, Шаджарат-уль-Аруз, диссертация, наука Аруз, рифма, дополнение, арабский аруз, персидско-таджикская поэма, введение диссертации, рифма тезиса, название диссертации и тому подобное.

THE UNIQUE STRUCTURE OF “SHAJARAT-UL-ARUZ” BY SAID MUZAFFARALI ASIRI

Information is given about the structure of some provisions of modern science. The introduction of the dissertation is analyzed, in what manner and approach it was created, and its difference from other dissertations created by a trio of other authors is shown. Each question of the science of aruz and rhyme in the dissertation is divided into parts and chapters. Showing its features, a brief analysis of them is visible. The dissertation presents three works by Muzaffarali, each of them is analyzed and their structure is determined. Here are some scientific analyzes and how to explain them. This article presents some verses of the poem and creates conditions for the meaning and analysis of weight and rhyme. It should be separately emphasized that each issue of the science of aruz and rhyme is divided by Muzaffarali Asiri into separate chapters and sections, which is not structurally visible in other books of the triple science.

Keywords: structure, Muzaffarali, Shajarat-ul-Aruz, dissertation, Aruz science, rhyme, addition, Arabic Aruz, Persian-Tajik poem, dissertation introduction, thesis rhyme, dissertation title and the like.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Норқўҷқоров Шералӣ* - Донишгоҳи давлатии Бухоро, муаллими кафедраи забон ва адабиёти ўзбек. **Суроға:** ш.Бухоро, Ҷумҳурии Ўзбекистон, кўч.Мухаммад Иқбол, 11.
E-mail: norquchqorovsherali@mail.com. Тел.: (+998) 91-534-21-97

Сведения об авторе: *Шерали Норкучкаров* - Бухарский государственный университет, преподаватель кафедры узбекского языка и литературы. **Адрес:** Бухара, Республика Узбекистан, улица Мухаммад Икбол, 11.
E-mail: norquchqorovsherali@mail.com. Тел.: (+998) 91-534-21-97

Information about the author: *Sherali Norkhuchkarov* – Bukhara State University, lecturer at the department of Uzbek language and literature. **Address:** Bukhara, Republic of Uzbekistan, Muhammad Ikbol Str., 11.
E-mail: norquchqorovsherali@mail.com. Phone: (+998) 91-534-21-97

Мақола ворид шуд: 23.10.2024
Аз тақриз баргашт: 18.11.2024
Ба ҷоп тавсия шуд: 28.02.2025